

W-mail

jaargang 6 (2005) nummer 1

INHOUD

Redactionele berichten

Bestuur en redactie

Aankondigingen

Het XIIde Colloquium Hippocraticum

Vraag maar raak! Tentoonstelling over middeleeuwse wetenschap

Orlanda Lie

Verslag vijfde WEMAL-studiedag

Werk in uitvoering

Jaap Staal

Repertorium van Ria Jansen-Sieben

Aanvullingen VIII

Ria Jansen-Sieben

Drie recensies in één

Nagebootste of geïdealiseerde werkelijkheid?

Drie platenboeken over wetenschap, handel, handwerk en uitvindingen
in de late Middeleeuwen en Renaissance en de rol van het beeld daarin

Erwin Huizenga

Recent verschenen literatuur en recensies

Erwin Huizenga

REDACTIONELE BERICHTEN

BOEKPRESENTATIE

Op 25 november 2004 vond de feestelijke presentatie plaats van de twee boeken van Erwin Huizenga die hij al eerder bij WEMAL introduceerde (*W-mail* 5 (2004), nr. 2, p. 5-7). De diplomatische editie van het Weense verzamelhandschrift is een lijvig werk geworden in twee delen: *Het Weense artes-handschrift. Hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818*. Het eerste exemplaar werd Erwin aangeboden door Ria Jansen-Sieben (zie de foto) en daarmee is een belangrijke verzameling Middelnederlandse artesteksten ontsloten in twee zeer uitnodigende en fraai vormgegeven boeken. Gelijktijdig verscheen het 'boekje' *Bitterzoete balsem* (ons allen bekend), dat het lief en leed van de laatmiddeleeuwse geneeskunde op aantrekkelijke wijze voor een breder publiek presenteert. Erwin, chapeau!

PROMOTIE SASKIA BOGAART

Op 7 december 2004 promoveerde Saskia Bogaart aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen tot doctor op haar proefschrift *Geleerde kennis in de volkstaal. Van den proprieteiten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief*.

Ze besprak de problemen waar de vertalers uit het Latijn, een taal bestemd voor geleerden, bij hun omzetting in de volkstaal, bestemd voor een ander publiek, mee te maken kregen. Het zijn eigenlijk dezelfde problemen waar moderne vertalers voor staan. Ieder der uitvoerig bestudeerde werken vond zijn eigen oplossingen: de vertaler van Bartholomeus Anglicus in het Nederlands, die van dezelfde encyclopedie in het Engels, beiden uit de 15de eeuw, en Jacob van Maerlant met zijn *Naturen Bloeme* twee eeuwen eerder.

Een compliment voor de helderheid van stijl en opbouw is stellig op zijn plaats!

ZOEKTOCHT NAAR CLEMENS EN ZIJN ZOON HERMAN JOHANISZ

Via via doet de heer J.H. Wymenga een oproep aan alle WEMAL-leden om hem te helpen bij zijn zoektocht naar een tot nu toe onbekende persoon. De heer Wymenga is namelijk in het bezit van twee manuscripten met geneeskundige onderwerpen. De kopieën zijn geschreven door Douwe Ales in 1699, maar op het titelblad van het manuscript staat dat de tekst een kopie is van een zekere Herman Johanisz:

"Dit is die edele konst om water toe besien, ende der wt te zeggen, wat kranckheyt dat dat die mensche van benen [binnen] heeft. Hypocrates, den aldergeleertsten seyt Astronomus leert van den contenten, dat is van dengen, die dat men in uryne siet ende nochtans gien uryne en is. Dese contenten ende die maecken den meester vroet, toe segen die rechte waerheit van der urine ende bewijset aldus erne anpullen wolken schuym, etter ende vetheit, humoren ende natuyre van mannen ende van vrouwen, gelijck hier na volgen sal. Fenys [Finis] est.

Dit is en copye, uit meyster Harmanus Johanny filyo Clemenses [uitgescgreeven] in t' jaer 1699".

Tot nu toe heeft een zoektocht naar de personen Clemens en Johanisz tot niets geleid. Weet iemand over welke auteur(s) hier gesproken wordt en over welk werk het gaat?

Reacties kunt u sturen naar Lenny Veltman, lm.veltman@chello.nl

AANKONDIGINGEN

HET XII^{DE} COLLOQUIUM HIPPOCRATICUM

Het meest prestigieuze congres op het gebied van de antieke geneeskunde wordt dit jaar gehouden in Oegstgeest (huis van Boerhaave) en aan de Universiteit Leiden van 24-26 augustus, rondom het thema 'Medical Education'.

Alle informatie en inschrijving via www.gltc.leidenuniv.nl

Nadere inlichtingen bij h.f.j.horstmanshoff@let.leidenuniv.nl

VRAAG MAAR RAAK!

TENTOONSTELLING OVER MIDDELEEUWSE WETENSCHAP

Van 8 juli tot 30 oktober 2005 is in het Universiteitsmuseum te Utrecht een kleinschalige tentoonstelling te zien over middeleeuwse wetenschap. Als informatiebron en leidraad voor de tentoonstelling is gekozen voor *Het boek van Sidrac*: een Middelnederlandse encyclopedie uit de veertiende eeuw, waarin de geleerde kennis van die tijd voor een leek toegankelijk is gemaakt. De vorm waarin deze informatie wordt aangeboden is een vraag-en-antwoordspel tussen een heidense koning en een christelijke filosoof, Sidrac. Aan de hand van voorbeeldvragen uit dit boek worden in de tentoonstelling de volgende thema's behandeld:

- Kosmos: astronomie en astrologie
- Wereld: geografie en cartografie
- Mens: geneeskunst en gynaecologie
- Gedrag: liefdesleer en ethiek

Deze thema's geven een indruk van de middeleeuwse wetenschap en laten zien hoe mensen uit die tijd naar antwoorden zochten om de wereld waarin zij leefden te begrijpen en te verklaren. Er is ook aandacht voor het historische proces van kennisoverdracht: hoe zijn christelijke geleerden omgesprongen met het erfgoed van hun antieke voorgangers en welke bijdrage heeft de Arabische wetenschap geleverd aan de ontwikkeling van de middeleeuwse wetenschap? Waar mogelijk wordt telkens geprobeerd de bezoeker actief bij de thematiek te betrekken.

De inhoudelijke invulling en praktische voorbereiding van de tentoonstelling gebeuren in het kader van de onderzoekscolleges over *Het boek van Sidrac* die ik in de periode februari tot juli 2005 verzorg. De gekozen didactische vorm is bedoeld om studenten bepaalde vaardigheden te leren, waarmee ze een brug kunnen slaan tussen universiteit en samenleving. De colleges worden gevolgd door bachelor- en masterstudenten. Door bachelorstudenten wordt, in samenwerking met de museale medewerkers, gewerkt aan het draaiboek en de inrichting van de tentoonstelling. De masterstudenten zijn onder meer verantwoordelijk voor de eindredactie van de paneelteksten en het vervaardigen van een brochure die de tentoonstelling zal begeleiden en waarin dieper op de cultuurhistorische achtergronden van de middeleeuwse wetenschap wordt ingegaan. Ook zal in samenwerking met drs. Marike van Zessen, een docente van het Christelijk Gymnasium Utrecht, gewerkt worden aan het ontwikkelen van een bijbehorend lesplan voor het VWO.

WEMAL-leden worden hierbij van harte uitgenodigd de tentoonstelling te bezoeken in de periode 8 juli tot 30 oktober.

Het Universiteitsmuseum bevindt zich aan de Lange Nieuwstraat 106 (Utrecht).

De toegang is gratis voor studenten; voor overige bezoekers is de entree 3 euro (met korting) of 5 euro (zonder korting).

Orlanda Lie

VERSLAG VIJFDE WEMAL-STUDIEDAG

WERK IN UITVOERING

De verzamelde werken van de dichter Leopold beginnen met het citaat "o rijkdom van het onvoltooide" en dat schoot in mij wakker, toen ik van onze vijfde studiedag terug naar huis keerde. Hoeveel vragen werden niet opgeworpen, hoeveel blikken konden wij niet werpen op lokkend, maar nog niet in kaart gebracht gebied. Hoeveel suggesties konden wij niet geven, als wij het op een detail beter wisten of dachten te weten dan de sprekers!

Aardig was ook de variatie in de vordering van de studies. LENNY VELTMAN sprak over de vijf zestiende-eeuwse drukken handelend over natuurrampen, die vermeld staan in het *Repertorium*. De hoofdvraag in haar lezing was of al deze drukken behoren tot één genre en of ze alle beschouwd kunnen worden als artesliteratuur, aangezien de intentie van de teksten nogal verschillend is. In de bespreking van de drukken kwamen verschillende vragen aan de orde. Wat is de intentie van de tekst? Voor wie waren de verslagen bestemd? En hoe reisden die door Europa? De 'eertbevinghe' (eigenlijk een vulkaanuitbarsting) bij Napels, gedrukt in 1542, was in oorsprong een Italiaanse brief van een ooggetuige aan een groot heer, die werd vertaald en gedrukt in het Duits en vervolgens in het Nederlands. Ook de tweede tekst, over de gruwelijke brand op het eiland Pico is een ooggetuigenverslag, waarin de natuurramp centraal staat. Het werd geschreven door drie zeelieden. **De vulkaanuitbarsting en de druk zijn van 1562**. In de drukken over een vreselijk onweer bij Gent in 1579 (druk 1579 of 1580) en een aardbeving bij Bern in 1584 is de natuurramp ondergeschikt gemaakt aan een ander, groter doel, namelijk om de mensen te bekeren. De teksten hebben duidelijk de intentie de lezer vrees voor Gods straf in te prenten, waardoor de vraag ontstaan is, of we hier met religieuze teksten te maken hebben. En de watersnoodramp van 1 november 1570, beschreven door Jan Fruytiers en gedrukt in 1571 heeft van allebei iets. De inleiding in proza is een moralistische preek, de beschrijving van de ramp in dichtvorm (dit is de enige van de vijf die in dichtvorm is geschreven) is weer journalistiek. Behoren de vijf drukken tot verschillende genres of kunnen ze alle gezien worden als nieuwsbrieven, de zestiende-eeuwse voorlopers van onze huidige kranten of de sensatiepers?

KARINE VAN 'T LAND sprak over de retorica van middeleeuwse academische geneeskunde: overtuigingskracht, disputaties en commentaarteksten. Allereerst behandelde zij de vraag of naar de mening van de geleerden van vroeger de geneeskunde behoorde tot de artes liberales of de artes mechanicae. Het eerste was het geval: de academische geneeskunde was een theoretische wetenschap; het handwerk werd overgelaten aan chirurgijns en barbiers. Die theoretische wetenschap bediende zich van de methoden der scholastiek: de disputatio. Een magister stelde een vraag die slechts met ja of nee of met A of B beantwoord kan worden. Nadat zijn studenten argumenten voor en tegen hadden aangevoerd, gaf hij zelf in zijn determinatio een antwoord. Om de baccalaureustitel te verkrijgen moest men een disputatio determineren, voor een licentiaat moest men er zelf een houden, voor de magisterstitel eveneens. Voor zowel studenten als docenten was het dus van groot belang om de retorica van de disputatio vlekkeloos te beheersen. Dat het hier om retorica ging, is geanalyseerd aan de hand van begrippen uit de klassieke retorische handboeken. Veel aspecten van antieke retorica bleken ook van toepassing op de disputatio. Zo zou die over het algemeen overtuigen (persuasio), informeren (docere) en vermaken (delectare). Magisters maken gebruik van de retorische middelen ethos (morele indruk van de spreker) en logos (logica). Ontroeren (movere) en pathos (emotie) maakten volgens Van 't Land minder deel uit van deze retorica. Dan komt de vraag: zochten de middeleeuwse magisters werkelijk de waarheid bij hun disputatio of ging het erom met betere argumenten te komen dan hun tegenstrevers?

Orlanda Lie merkte in de gedachtewisseling op, dat we hier kennisgemaakt hadden met de academische, Latijnse traditie en vroeg zich af welke inzichten dat opleverde voor de volkstalige. Erwin Huijzenga voegde daaraan toe, dat voor de volkstalige auteurs de genezing van de patiënt centraal stond. Maar Karine van 't Land betoogde, dat de volkstalige auteurs hun eigen retorica hadden: veel anekdotes en veel gescheld op collega's, die zo zwart mogelijk werden afgeschilderd.

ROB VELTMAN demonstreerde onze nieuwe, inmiddels uitgebreide website. Er komt een algemeen gedeelte en eventueel een gedeelte alleen bestemd voor leden. Hij koos voor een zwarte achtergrond, omdat daartegen de plaatjes het best uitkomen.

Na de pauze bracht FRANCIEN OLTHOF ons in kennis met het hs. Stadtbibliothek Mainz I 514, een verzamelhandschrift van medische teksten. Daartoe behoort een chirurgie in vijf delen: aderlaten, purgeren, cauterisatie, recepten en een lijst van simplicia, medicijnen vervaardigd uit één bestanddeel. Het is geschreven in de volkstaal en zo uitvoerig, dat het niet geschikt was voor leken. De schrijver was goed opgeleid: hij verwijst naar grote, ook eigentijdse autoriteiten. Aderlaten, ook preventief, werd met name aanbevolen door Galenus. Het was niet ongevaarlijk. Er waren drie manieren: het laten met lancetten, met koppen (glazen ‘vaasjes’, die na verhitting een vacuum trokken en zo het bloed uit een klein wondje zogen) en bloedzuigers, die gebruikt werden op plaatsen waar de eerste twee methoden op problemen stuitten. In de tekst worden richtlijnen gegeven wie er in aanmerking kwamen voor het laten, welke aders daar het best voor konden worden gebruikt en wanneer de ingreep het best kon worden uitgevoerd. Er waren z.g. kwade dagen en uren, waarop men de handeling beslist niet mocht verrichten. Na het laten moest de patiënt zichzelf in acht nemen en werd het bloed gekeurd, o.a. op geur, kleur, substantie en smaak. De laatmeester proefde dus van het bloed! Wie meer wil weten over dit boeiende onderwerp kan in de volgende *W-mail* een uitgebreider artikel van Francien Olthof tegemoet zien.

De laatste lezing werd gegeven door FABIOLA VAN DAM. Thema was het caleidoscopische karakter van artesteksten. Het is juist dat karakter dat maakt dat artesteksten vragen om multidisciplinair onderzoek. Dit type onderzoek levert echter nogal eens een niet al te overzichtelijke hoeveelheid kennis op. Met als praktijkvoorbeeld haar onderzoek van vijf zestiende-eeuwse kuurrestraktaten liet Fabiola van Dam zien hoe een verscheidenheid aan vragen uit verschillende vakdisciplines zoals sociaal-economische geschiedenis, mentaliteitsgeschiedenis, kenniswerelden, vergelijkende historische linguïstiek en iconografie, overzichtelijk geordend kunnen worden met behulp van het middeleeuwse Arbor-model. In een Power Point-presentatie demonstreerde ze, aan de hand van een Arbor Scientiae uit een tekst van Geiler van Keizersberg, hoe stapsgewijs het gehele onderzoeksgebied van deze vijf teksten in kaart kon worden gebracht.

Orlanda Lie eindigde met een slotwoord, waarin ze tot ontzetting van haarzelf en de gehele zaal uit een museumfolder voorlas hoeveel en hoe knullig onbegrip ten aanzien van de middeleeuwse wetenschappen nog heerst in ons land.

Jaap Staal

REPERTORIUM VAN RIA JANSEN-SIEBEN

AANVULLINGEN VIII

OP HET *REPERTORIUM VAN DE MIDDELNEDERLANDSE ARTES-LITERATUUR*

T1. Inlassen onder lemma **TABAK, Drukken:**

Ca. 1600 [Nicolas Monardes] Beschrijvinge van heerlijcke kruydt ghenaeemt Tabaco. [Vertaald door N. Jansz. Vander Wondt].

Rotterdam, Jan van Waesberghe.

Ex. Londen, BL, 1038.a.54.

T2. Inlassen onder lemma **TANDHEELKUNDE, Drukken**, bij 1551 [Johannes Caretanus]:

Ex. Amsterdam, UB, Ned. Inc. 576⁵⁾; ib., Ned. Inc. 378; Gent, UB, Acc. 1376.

T3. Vervangen onder lemma THERIACUM:

Antwerpen, SA, PK 914, ed. TRICOT-ROYER, door:

Antwerpen, SA, PK 914, ed.2. WITTOP KONING.

T4. Inlassen onder lemma THERIACUM:

Antwerpen, SA, [tekst op houten drieluik], ed. WITTOP KONING.

T5. Vervangen onder lemma THOMAS van BELLINGHEN, **Handschriften:**

Straatsburg, BNU, All. 176, ed. [partim] HEINERTZ, door:

Straatsburg, BNU, 2100, ed. STUTVOET-JOANKNECHT.

T6. Vervangen onder lemma TOVENARIJ, **Handschriften:**

Arnhem, RA, Rechterl. Arch. Culemborg, voorl. inv.nr. 236, ed. Van HASSELT, door:

Arnhem, RA, Rechterl. Arch. Culemborg, voorl. inv.nr. 236, ed. Van EVERDINGEN.

T7. Vervangen onder lemma TOVENARIJ, **Handschriften:**

Gent, SA, Reg. Crim. Rechtspraak, r.214, reg.2, ed. CANNAERT, door:

Gent, SA, Reg. Crim. Rechtspraak, r.214, reg.2, ed.3. BRAEKMAN.

T8. Inlassen tussen de lemmata TOVERFORMULE en TOVERPLANT, een nieuw lemma:

TOVERMIDDEL

Zie: KUNSTBOEK

TOVENARIJ

WONDERMIDDEL

T9. Inlassen tussen de lemmata TROTULA en TUSSILAGO, een nieuw lemma:

TUINBOUW

Zie: LAND- EN TUINBOUW

U1. Inlassen onder lemma UURREGENTEN-PROGNOSE:

Drukken:

Zie: 1514 Tseep vol wonders, cap. 31: sub MEDICIJNBOEK

U2. Inlassen onder lemma UURWERK, **Drukken:**

Zie ook: Valcooch's Regel: sub SCHOOLBOEK

V1. Veranderen onder lemma VERFRECEPTEN, **Handschriften:**

Rome, BV, lat. 7279, door:

Rome, BV, lat. 7279, ed. BRAEKMAN.

V2. Inlassen onder lemma VETERINARIA, **Handschriften:**

's-Gravenhage, KB, 133 M 27: 2.13, ed. BRAEKMAN.

Leuven, SA, 7272, ed.2. BERNS.

V3. Vervangen onder lemma VISIEREN, **Drukken:**

Zie: 1513 Thomas van der Noot..., door:

Zie: 1508 Thomas van der Noot...

V4. Vervangen onder lemma VISSSEN en VISVANGST, **Handschriften:**

Burgsteinfurt, FB, Hs. 19: 2.4, door:

Burgsteinfurt, FB, Hs. 15: 2.4, ed. TEMMEN.

V5. Inlassen onder lemma VISSSEN en VISVANGST, **Drukken:**

1564 Ordinantie ende placcaet sConijnghs ons gheduchts Heeren, up tfaict vander Zeevaert vander Visscherye, ende Harijnck, etc.

Gent, Gislenus Manilius voor Jan van den Steene, 1564.
Ex. Gent, UB, G 149 (2).

V6. Schrappen onder lemma VOGELS/VOGELVANGST, **Drukken**:
1500 [Idem] Antwerpen, M. van der Goes, 1500. Ca 301. Ex. ?

V7. Inlassen onder lemma VOGELS/VOGELVANGST, **Drukken**,
bij ca. 1503 Dit boecxken leert hoe men mach voghelen [enz...] 1506:
Facsimile-editie: Elly COCKX-INDESTEGE. Wildert, 1992.

V8. Inlassen onder lemma VOGELS/VOGELVANGST, **Drukken**, bij ca. 1507:
Lit. Elly COCKX-INDESTEGE, 'Van een boekje om vogels en vissen te vangen naar een zeldzame
Antwerpse postincunabel, nu in de Library of Congress te Washington'. In: *Refugium animae biblio-*
theca. Festschrift für Albert Kolb. Wiesbaden, 1969, 109-138.

V9. Inlassen onder lemma VUURWERK, **Drukken**, bij 1566:
Ex. Londen, BL, 1237.a.1 (3); 107.g.18 (7).

V10. Inlassen onder lemma VUURWERK, **Drukken**:
1590 Placaet ende Ordinantie byde welcke zijne Majesteyt verbiet het vuytvueren vande Salpetren
ende Buspoyeren.
Brussel, R. Velpius, 1590.
Ex. Londen, BL, 107.g.18 (13).

1591 [Idem]
Brussel, R. Velpius, 1591.
Ex. Londen, BL, 107.g.15 (38).

1597 [Idem]
Brussel, R. Velpius, 1597.
Ex. Londen, BL, 107.g.14 (31).

V11. Vervangen onder lemma VUURWERK, **Drukken**: *Zie ook*:
1556 Porta..., door: 1566 Porta...

W1. Inlassen onder lemma WATER, *Zie*:
ALCHEMIE
BRANDEWIJN

W2. Inlassen onder lemma WELLEVENDEHEID..., **Handschriften**:
Amersfoort, Arch. Stichting De Armen De Poth, 600.
Brussel, KB, II 116: 2.1, ed. BRAEKMAN.
Brussel, KB, 15.589-15.623: 2.7bis, ed.2. Van BUUREN.

W3. Vervangen onder lemma WIJN, **Handschriften**:
Brussel, KB, 837-845: 2.2, ed.2. De PAUW, door:
Brussel, KB, 837-845: 2.2, ed.3. Van BUUREN.

's-Gravenhage, KB, KAW XXVIII: 2.11, door:
's-Gravenhage, KB, KAW XXVIII: 2.11, ed. WEILER.

W4. Inlassen onder lemma WIJN..., **Drukken**, *Zie ook*:
1514 Tregement der ghesontheyt, cap. 98: sub MAGNINUS

W5. Inlassen onder lemma WIJN..., **Drukken**:

1547 Die sentencie beroerende den ghemenen coopman vanden Rinschen wijnen daghelicx binnen der stede van Dordrecht ter stapele comende.
Delft, S. Iansz., [31 okt. 1547].
Ex. Londen, BL, 8079.aaa.1.

1564 Ordinantie Placcaet sConinx ons gheduchts Heeren, daer by te nieuten ghedaen is zeker voirgaende ordinantiën, aengaende den coop vanden Franscshe wijnen.
Gent, Gislenus Manilius voor Jan van den Steene, 1564.
Ex. Gent, UB, G 149 (1).

1566 Lettren van Placcaete ... een yghelick verboden ... int bleecken vanden wijn ... te ghebruycken Keernemelc ...
Gent, Jan van den Steene, 1566.
Ex. Gent, UB, G 113.

W6. Inlassen tussen de lemmata WIND... en WONDENDRANK, een nieuw lemma:
WINDPROGNOSE

Handschriften:

's-Gravenhage, KB, KAW XXVIII: 2.32, ed. JANSSEN-SIEBEN.

Drukken:

Zie: 1518 Thuys der fortune: sub ASTROLOGIE

W7. Vervangen onder lemma WONDERMIDDEL:

Londen, WI, 517: 2.5, door:

Londen, WI, 517: 2.5, ed. BRAEKMAN.

Z1. Vervangen onder lemma ZEGEN/GEBED, alles sub **Handschriften** door:

Brugge, Arch.Bisd., Rekening Kapelnij St. Agnes 1490-1495, ed. BRAEKMAN.

Brussel, KB, 19.588, ed. BRAEKMAN.

Brussel, KB, IV 1238: 2.11, 2.18, ed. BRAEKMAN.

Erfurt, WAB, Ampl. D 17: 2.1, ed.2. BRAEKMAN.

Erfurt, WAB, Ampl. Q 222, ed. BRAEKMAN.

Gent, UB, 697: 2.3, ed.9. BRAEKMAN.

Gent, UB, 1317: 2.12, ed. BRAEKMAN.

's-Gravenhage, KB, 131 B 14, ed. BRAEKMAN.

's-Gravenhage, KB, 133 M 27, ed. BRAEKMAN.

Greifswald, UB, nd. Hs. In 8°, Nr. 20: 2.1, 2.2.

Kassel, LB, 2° Ms.med.1: 2.9, ed. BRAEKMAN.

Krakau, MN, 2943, ed.2. BRAEKMAN.

Leiden, UB, Ltk. 960: 2.2, ed.2. BRAEKMAN.

Londen. BL, Add. 39.638, ed.2. BRAEKMAN.

Londen, BL, Loan 29/332, ed.2. BRAEKMAN.

Londen, WI, 517: 2.5.

Maastricht, GA, 85: 2.12, ed. BRAEKMAN.

Parijs, BN, Lat. 6838A, ed.3. BRAEKMAN.

Utrecht, UB, 1037, ed. HULSHOF.

Utrecht, UB, 1355, ed. GALLEE.

Z2. Inlassen tussen de lemmata ZIEKTEGLOSSARIUM... en ZIEKTEPROGNOSE, twee nieuwe lemmata:

ZIEKTEGRADEN

Handschriften:

Sint-Petersburg, BSS, O.C XII (1471): 2.3.

ZIEKTEKLEUREN-DIAGNOSE

Handschriften:

Brussel, KB, IV 1238: 2.9.

Leiden, UB, Cod.Voss.Chym. 6: 2.11.

Mechelen, SA, XII: 2.18.

Z3. Vervangen onder lemma ZIEKTEPROGNOSE, **Drukken**, *Zie:*

Sack der Konsten: sub MEDICIJNBOEK, door:

1528 Sack der Consten: sub KUNSTBOEK

Z4. Inlassen onder lemma ZONNESCHIJN-PROGNOSE, **Handschriften:**

's-Gravenhage, KB, KAW XXVIII: 2.32, ed. JANSEN-SIEBEN.

Z5. Vervangen onder lemma ZONZODIOLOGIUM, **Handschriften:**

's-Gravenhage, KB, KAW XXVIII: 2.16, 2.23, door:

's-Gravenhage, KB, KAW XXVIII: 2.16, 2.23, ed. WEILER.

Ria Jansen-Sieben**RDRIE RECENSIES IN EEN****NAGEBOOTSTE OF GEÏDEALISEERDE WERKELIJKHEID?**

DRIE PLATENBOEKEN OVER WETENSCHAP, HANDEL, HANDWERK EN UITVINDINGEN IN DE LATE MIDDELEEUWEN EN RENAISSANCE EN DE ROL VAN HET BEELD DAARIN

C. Frugoni, *Books, Banks, Buttons. And Other Inventions from the Middle Ages*. Vert. W. McCuaig. New York. Columbia, 2003. [Vert. uit het Italiaans: *Medioevo sul naso. Occhiali, bottoni e altre invenzioni medievali*. Laterza, 2001.] ISBN: 0-231-12812-6. Prijs: € 34,-.

W. Metzger, *Handel und Handwerk des Mittelalters im Spiegel der Buchmalerei*. Graz, 2002. ISBN: 3-201-0-01781-7. Prijs: € 39,90.

W. Lefèvre, J. Renn en U. Schoepflin (ed.), *The Power of Images in Early Modern Science*. Basel [etc.], 2003. ISBN: 3-7643-2434-1. Prijs: € 126,-.

Middeleeuwse wetenschap is 'in', evenals de studie naar artesliteratuur. Artesteksten weerspiegelen een groot reservoir aan kennis op zeer uiteenlopend gebied, die gemeenschappelijk hebben dat ze gaan over de vraag hoe dingen moeten worden gemaakt en hoe men ze kan laten werken, of hoe dingen gedaan moeten worden. Het hoeft in dit tijdschrift geen betoog dat ze daarmee direct zijn gerelateerd aan belangrijke aspecten van het dagelijks leven in de Middeleeuwen.

Wetenschappelijk-utilitaire kennis kon in de Middeleeuwen op verschillende manieren worden doorgegeven.¹ Een belangrijk onderscheid daarbij is dat tussen *impliciete kennis* (vakkennis die mondeling werd doorgegeven) en kennis die *expliciet* is gemaakt (dat wil zeggen: op schrift gesteld). Artesteksten zijn vaak schriftelijke weergaven van aanvankelijk mondeling doorgegeven kennis. Met name de *artes mechanicae*-teksten representeren een overgang van impliciete naar expliciete vakken, niet zelden van technische aard. In Europa kon zulke kennis zich als het ware 'opstapelen' door een combinatie van genoemde verschriftelijking en een snellere overdracht van technische kennis als gevolg van migratie en mobiliteit. Dit zorgde ervoor dat hier méér dan elders de handel en economie een hoge vlucht konden nemen.²

Schrijven was echter een ineffectieve manier om technische kennis door te geven. Vrijwel altijd laat bijvoorbeeld op schrift gestelde arteskniss uit de *artes mechanicae* ruimte voor twijfel en onzekerheid over hóe het nu gedaan moet worden. Zulke kennis is namelijk vaak incompleet, zonder de erbij horende praktijkervaring van een leermeester. En dáár kunnen afbeeldingen een belangrijke, 'bemiddelende' rol spelen. Het belang van afbeeldingen als medium om specifieke kennis door te ge-

ven is lange tijd nauwelijks onderkend. Omdat afbeeldingen onderhevig zijn aan veranderingen in cultuur en maatschappij, vervullen ze echter een belangrijke bemiddelende rol tussen de wetenschap en ambacht enerzijds, en de culturele context waarbinnen deze kan ontstaan en functioneren anderzijds.

Ik wil daarom hier liefst drie belangrijke, recente boeken tegelijk bespreken die gemeenschappelijk hebben dat ze aandacht schenken aan de manier waarop kennis op het gebied van wetenschap, handel, handwerk en uitvindingen in de late Middeleeuwen en Renaissance werd doorgegeven en afgebeeld.

Sommige middeleeuwse uitvindingen en belangrijke innovaties kennen we allemaal, zoals de boekdrukkunst in de vijftiende eeuw. Maar er zijn ook talrijke voorbeelden die we niet zo snel met de Middeleeuwen zullen associëren; belangrijke monetaire begrippen als ‘girekening’ of ‘bankroet’ zijn bijvoorbeeld uitvindingen van Noord-Italiaanse kooplieden uit de twaalfde eeuw.

Wie vond de bril uit? Het lijkt wel vast te staan dat het een middeleeuwse uitvinding is, maar op wiens conto kan het geschreven worden, en wanneer? Chiara Frugoni opent haar boek met een lange en fascinerende maar erg complexe zoektocht naar de oorsprong van de bril. Net als bij de andere onderwerpen doet ze dit aan de hand van geschreven bronnen, handschriftminiaturen, schilderijen, en kunstvoorwerpen zoals sculpturen. Verreweg de meeste daarvan zijn Italiaans. Het zal duidelijk zijn dat de bril voor veel geleerden in de late Middeleeuwen een uitvinding van kardinaal belang was: als gevolg van volstrekt ontoereikend licht om te kunnen lezen, zeker in de winter, zullen veel geleerden voor wie het doorgeven van kennis via het schrift essentieel was hun ogen verknoeid hebben bij het bestuderen van handschriften in schemerige ruimten. Bovendien wisten medici zich vaak nog geen raad met oogaandoeningen. Wie een bril had kon ook op hoge leeftijd gebreken aan zijn ogen compenseren.

Het verhaal dat de auteur presenteert is er één van achterdocht, hoogmoed, benepenheid en de jacht op persoonlijk gewin.³ Erg menselijk allemaal dus. Er is in technologisch opzicht veel veranderd in de afgelopen eeuwen, maar voor wie zich in de bronnen verdiept blijkt de menselijke neiging tot protectie als een belangrijke constante door de geschiedenis van de wetenschappelijk-ambachtelijke uitvindingen te lopen. Zo zou de uitvinder van de bril zijn vondst geheim hebben willen houden omdat hij geen clericus maar een ambachtelijk werker was. Aangezien hij daardoor in zijn eigen onderhoud moest voorzien, zou hij hebben willen profiteren van het nieuwe belangrijke instrument door geheimhouding van de productie. Dit speelde zich mogelijk af in het begin van de veertiende eeuw, ergens in Noord-Italië (afb. 1). Andere schriftelijke bronnen melden dat een zekere broeder Alessandro della Spina rond 1313 de eerste was die het bestaan én de productie van de bril openbaar maakte door een bril na te maken na het origineel één keer gezien te hebben.⁴ Door verschillende wetenschappers werden deze bronnen in de zeventiende eeuw echter bewust gefalsificeerd, om Allesandro meer (ten voordele van zijn woonplaats Pisa) of juist minder (ten faveure van Galilei als uitvinder) in het zoeklicht te plaatsen. Soms ook werden anderen als uitvinder naar voren geschoven, zoals de familie Armati in Florence deed om zichzelf te kunnen verheerlijken.

[afbeelding apostelmetbril.jpg invoegen]

Afb. 1: Een apostel leest een boek terwijl hij een bril op zijn neus draagt. Detail van een altaarstuk uit 1439, *De dood van de maagd* (zgn. Albrechtsaltaar, Klosterneuburg). Uit: Frugoni, *Books, Banks, Buttons*, p. 19, afb. 12.

De hoofdstukken in het boek van Frugoni vormen de kapstukken om enige ordening te kunnen aanbrengen in een schijnbaar willekeurige verzameling van middeleeuwse uitvindingen of innovaties, meest van technische aard. De manier waarop het boek geordend is doet denken aan enkele categorieën uit de middeleeuwse indeling van de op schrift gestelde kennis over de *artes mechanicae*, hoewel dit zeker niet in alle opzichten opgaat. Zo is hoofdstuk twee, getiteld ‘Time for pleasure and time for duty’, met als onderwerpen onder andere kaartspellen, schaken, en optochten en feesten, verwant aan de *theatrica*, de hofkunsten. Daarnaast worden hier zaken als het vagevuur, de constructie van uurwerken en van de klokken met echappement besproken.

Het derde hoofdstuk, ‘Dressing and undressing’, gaat met name in op de ontwikkeling van knopen, mouwen, ondergoed, broeken, maillots en het beroep van schoenmaker, en heeft daarmee betrekking op het *opificium* of handwerk. Gelieerd aan de *agricultura* ofwel de zaken betreffende de landbouw en de huishouding zijn middeleeuwse uitvindingen als de vork, pasta’s als macaroni en lasagne, en de verschillende typen molens in hoofdstuk vier, ‘And then came the vork’. In het vijfde hoofdstuk, ‘Ma-

king war', vertegenwoordigen uiteenlopende soorten bewapening en bepantsering, buskruit en de rol van paarden de artescategorie *armatura*, het krijgswezen. Het zesde hoofdstuk tenslotte, 'By land and sea', bespreekt de kruiwagen, het kompas en het roer(blad) van schepen en verwijst daarmee naar de *navigatio* (reizen en zeevaart). Daarbij moet ik echter aantekenen dat deze overeenkomsten voortkomen uit het materiaal dat de auteur ter beschikking stond. De parallellen berusten eerder op toeval dan op een welbewuste ordening, want nergens wordt door Frugoni naar de artesreeksen verwezen.

Verreweg het uitvoerigst is het eerste hoofdstuk, getiteld 'Reading and keeping the books'. De middeleeuwse uitvindingen of uitbreidingen van vondsten van oudere herkomst die hierin beschreven worden hebben in grote lijnen betrekking op zaken die de beoefening van wetenschap, de verschriftelijking en het doorgeven van kennis bevorderd hebben. Frugoni beschrijft hierin niet alleen haar genoemde speurtocht naar de oorsprong van de bril, maar geeft ook inzicht in vernieuwende ontwikkelingen op het gebied van glas-in-loodramen, de studeerkamer, boeken en universiteiten, het beroep van notaris, het gebruik van Arabische cijfers en het getal nul, de jaartelling, de toepassing van watermerken en de massale productie van papier, en daaraan gekoppeld de uitvinding van de boekdrukkunst.

De manier waarop Frugoni met het hierboven genoemde onderwerp over de uitvinding van de bril maar ook met alle andere thema's omgaat laat tegelijkertijd zowel de kracht als de zwakte van het boek zien. Door heel precies gebruik te maken van zowel geschreven bronnen als van beelden komen de uitvindingen op een heel aansprekende manier tot leven. De afbeeldingen (exact honderd, dat zal geen toeval zijn) zijn bijzonder kleurrijk en illustratief. Het gaat daarbij om onbekende schilderijen, sculpturen, fresco's en talrijke handschriftminiaturen. Bij hun beschrijving door Frugoni wordt duidelijk dat ze veel oog voor detail heeft. Zo is op een fresco in de hal van het kasteel van Manta (Noordwest-Italië) te zien hoe iemand een soort van wambuis aantrekt, die dichtgedaan wordt door middel van een hele rij van knopen en knoopsgaten (afb. 78, p. 110). Door alle afbeeldingen wordt het boek buitengewoon aantrekkelijk om door te bladeren, om te genieten van al het moois dat geboden wordt en waar gewenst de beschrijvingen te lezen.

Maar het boek vertoont ook gebreken. De zwakte ligt hem wat mij betreft vooral in de beperktheid van de bronnen: ze beperken zich voor wat betreft hun geografische herkomst uitsluitend tot Noord-Italië. Dat maakt nieuwsgierig naar de synchrone ontwikkelingen elders in Europa. Hierover wordt echter nauwelijks iets beschreven, laat staan getoond. Een nadeel is eveneens dat het boek niet zoekt naar verklaringen voor de waargenomen verschijnselen: er wordt alleen beschreven wát er zich op een bepaald moment voordeed aan innovaties en welke weerklank dat had op geschreven en picturale bronnen. Waaróm het gebeurde, of welke factoren het mogelijk maakten dat een uitvinding kon worden gedaan komt niet aan bod. En misschien is dit ook wel teveel gevraagd voor een boek als dit, dat zich toch vooral op een groter publiek richt.

Anders van opzet en thematiek is het boek van Wolfgang Metzger. Zoals de titel, *Handel und Handwerk des Mittelalters im Spiegel der Buchmalerei*, al aangeeft concentreert dit boek zich niet op gedane uitvindingen of vernieuwingen, maar op de manier waarop handel werd bedreven en het handwerk werd uitgevoerd, de relatie daartussen, en de manier waarop dit in handschriften werd weergegeven. Metzger concentreert zich dus niet zozeer op het nieuwe in de Middeleeuwen, zoals Frugoni doet, maar op de picturale conservering van het reeds bestaande. Het boek lijkt op een tentoonstellingscatalogus (maar is dat niet): het opent met een grondige thematische introductie op het onderwerp, en wordt gevolgd door vijfenvijftig genummerde afbeeldingen die meestal paginagroot zijn afgedrukt.

De inleiding op het deel met afbeeldingen is grondig. Metzger concentreert zich hierin op de drie thema's die samen zijn keuze voor de afbeeldingen bepaald hebben: de miniatuurkunst, de uitoefening van het handwerk in de Middeleeuwen en de relatie tussen handel en reizen. De bespreking van de miniatuurkunst voert chronologisch langs de belangrijkste ontwikkelingen, vanaf het begin in de zeer vroege Middeleeuwen, via de hoge Middeleeuwen na de millenniumwisseling, tot in de zestiende eeuw. Duidelijk wordt dat het afbeelden van alledaagse onderwerpen die te maken hebben met het handmatig uitoefenen van een beroep lange tijd voorbehouden was aan de monastiek-kerkelijke cultuurcentra. Dit is begrijpelijk, aangezien alleen dáár boeken werden geproduceerd. Het uitbeelden van ambachtelijk werk was zowel letterlijk (aan de randen van de miniaturen) als figuurlijk (niet behorend tot de centrale thematiek) een marginale kwestie. Pas met het opkomen van een stedelijke cultuur vanaf de twaalfde eeuw kwamen middeleeuwse beroepen en, daarmee samenhangend, kennis van de *artes mechanicae* wat vaker in het middelpunt van de belangstelling te staan.

Het tweede deel van Metzgers inleiding over de uitoefening van de ambachtelijke beroepen geeft een prima beeld van de centrale rol die de gilden hierin speelden. Vanaf de elfde eeuw waren gilden in opkomst. Dankzij nieuwe technieken op verschillende gebieden lukte het de ambachtslieden steeds beter om hun kennis niet alleen maar langs mondelinge weg van meester op leerling over te brengen, maar ook door deze niet zelden gespecialiseerde informatie steeds meer te gaan opschrijven. Door de toepassing van papier in plaats van perkament als drager van opgeschreven kennis kon bijvoorbeeld veel eerder dan daarvoor iets op schrift gesteld worden. En het lijkt erop dat die toegenomen verschriftelijking een belangrijke rol heeft gespeeld bij het exporteren van technische kennis en innovaties naar andere regio's. Vanzelfsprekend is dit niet: een belangrijk kenmerk van ambachtelijke kennis was immers lange tijd juist dat ze van leermeester op leerling, of van vader op zoon mondeling werd overgedragen. Daarom was expertise bij het verwerken van op schrift gestelde artesknis nog lang noodzakelijk: die kennis was namelijk op z'n best fragmentarisch, doordat aanvankelijk alleen het hoogstnoodzakelijke werd opgeschreven. De lezer werd verondersteld voorkennis te hebben over het onderwerp dat in een tekst aan de orde werd gesteld. Dergelijke problemen rondom de verschriftelijking van de *artes mechanicae* worden door Metzger bondig maar precies besproken in het tweede deel van zijn inleiding.

Het derde en laatste stuk van de inleiding bestaat uit een bespreking van economische ontwikkelingen als gevolg van de uitwisseling van gespecialiseerde kennis door de sterk toegenomen mobiliteit in de late Middeleeuwen. Metzgers schets begint bij de kruistochten, waarbij West-Europese ambachtslieden die een kruisvaarderleger natuurlijk altijd moesten vergezellen veel nieuwe ideeën en technieken opdeden in het oostelijk deel van het Middellandse-Zeegebied. De ontplooiing van begrippen als 'winkel' en 'toonbank', de manier waarop gezocht werd naar nieuwe afzetgebieden en het toenemende belang van (jaar)markten worden door hem geplaatst binnen de bredere maatschappelijke context. Handelaren ontpopten zich steeds meer als bankiers, met name vanuit Noord-Italië. Rondreizende kooplieden behoorden in de late Middeleeuwen tot de ontwikkelde elite. Zij namen het voortouw in de verschriftelijking van praktische kennis, getuige de talloze reken- en koopmansboeken en boekhoudingen (óók in het Middelnederlands).

Na de inleiding volgt het platengedeelte. De afbeeldingen worden steeds gegeven op de rechterpagina's; op de linkerpagina's staat dan daarnaast een toelichting op wat er op de afbeeldingen te zien valt, voorafgegaan door concrete informatie over de tekst, en de signatuur en herkomst van het handschrift waarin de afbeelding voorkomt. Daarbij valt op dat ook in deze toch ruime selectie het aantal feitelijke bronnen (lees: handschriften) voor deze illustraties relatief gering is. Veel informatie over het middeleeuwse handwerk blijkt afkomstig uit handschriften met teksten waarin de afgebeelde ambachten in dienst staan van het verhaal.⁵ Wanneer in handschriften het ambacht wél een meer centrale plaats krijgt toebedeeld, gaat het meestal om koopmansboeken of om zogenoemde 'huisboeken' (*Hausbücher*).⁶

Die schaarse bronnen leiden echter wél tot een verrassende kennismaking met een breed scala aan beroepen. Sommige daarvan, zoals de schoenmaker, de apotheker en de bakker, kennen we nog tot op de dag van vandaag, zij het dat deze ambachten steeds zeldzamer worden. Andere daarentegen zeggen ons niets meer, omdat ze geworteld zijn in een maatschappij die in bepaalde opzichten heel anders georiënteerd was dan de onze, die andere prioriteiten stelde. Dat maakt de kennismaking daarmee in woord en beeld bijzonder verfrissend. Wat bijvoorbeeld te denken van een *paternosterer*? Dit beroep heeft zijn wortels in de door en door Christelijke geloofsovertuiging van de middeleeuwen. Het woord is verbonden met het uitspreken van het 'Pater noster', het 'Onze Vader'. Dit was slechts één van de talloze gebeden die zowel door clerus als lekenbevolking met grote regelmaat werden uitgesproken. Om daarvan, afhankelijk van dag en locatie, niet één te hoeven vergeten waren er voor de gebedsoefening parelkettingen, waarmee voor ieder voltooid gebed de 'parels' werden afgeteld. De kwaliteit van dergelijke kettingen liep enorm uiteen: sommige waren gemaakt van échte parels, andere daarentegen van barnsteen, en de goedkoopste waren van been of hout.

[afbeelding paternosterer.jpg invoegen]

Afb. 2: Een *paternosterer* aan het werk. Schets uit ongeveer 1425 in het zgn. 'Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung': Nürnberg, Stadtbibliothek, Amb. 317.2°, M 1, fol. 13r. Uit: Metzger, *Handel und Handwerk*, p. 123, afb. 34.

Afbeelding 2 laat zien hoe een *paternosterer* te werk gaat. Met behulp van een boog die hij heen en weer beweegt laat hij een as ronddraaien, die daarmee in het materiaal (in dit geval hout) een halve bol boort. Door het hout om te draaien en aan de andere kant hetzelfde te doen, ontstonden er zo kleine ronde bolletjes die in een opvangbak vielen. De bolletjes hoefden nu nog slechts te worden gladgeschuurd en doorboord zodat ze aan een ketting konden worden geregen. Op de tafel voor de handwerker hangen en liggen verschillende reeds afgewerkte exemplaren uitgestald.

Metzgers boek is degelijker en concentreert zich thematisch beter op één onderwerp dan het werk van Frugoni, waarin de samenhang nogal eens ontbreekt. Bovendien maakt zijn aanpak je bewust van het feit dat je bij afbeeldingen die een deel van de laatmiddeleeuwse alledaagse werkelijkheid laten zien je voortdurend de vraag moet stellen, in hoeverre ze een reële afspiegeling van de werkelijkheid zijn: het realiteitsgehalte wordt vooral bepaald door de functie die een afbeelding voor de maker moest hebben, en door de onderlinge samenhang van de delen ervan. Waar Frugoni's boek meer voor de koffietafel is, leent het boek van Metzger zich vooral voor de studeerkamer.

Het derde en laatste boek tenslotte, *The power of images in early modern science* onder redactie van Wolfgang Lefèvre en anderen, gaat ten opzichte van Metzger nog een stap verder. Het werk is feitelijk een bundeling van lezingen die tijdens een workshop in 1997 in Berlijn werden gepresenteerd. Maar door de ingrijpende bewerking, met uitvoerige voetnoten en literatuur, het grote formaat en, niet in de laatste plaats, het vele schitterende beeldmateriaal, krijgen de artikelen ieder op hun eigen gebied absoluut een meerwaarde die het boek ver boven de gemiddelde congresbundel uittilt.

In de bundel wordt de wisselwerking tussen beeld en tekst in de wetenschapsgeschiedenis centraal gesteld. De editoren hopen 'to contribute to a historical reconstruction of the role of images in the history of science' (p. vii). De overdracht van wetenschappelijke kennis verliep langs verschillende wegen: dit kon door middel van tekstmateriaal (dit gold met name voor de academische wetenschappen), maar in veel gevallen vond dit ook nog mondeling plaats. De verschillende bijdragen lichten de bemiddelende rol van miniaturen, illustraties en afbeeldingen uit voor een breed spectrum aan wetenschappelijke disciplines in de vroegmoderne periode, zoals de editoren aangeven. Omdat veel ontwikkelingen op wetenschappelijk gebied echter al in de Middeleeuwen werden ingezet, is er ook heel veel laatmiddeleeuws materiaal in het boek verwerkt, en dat maakt het ook voor geïnteresseerden in de artesliteratuur bijzonder interessant. Al met al bestrijken de bijdragen ruwweg de periode 1400-1800, met soms een uitschieter naar beneden of naar boven.

Het boek bestaat uit vijf thematisch geordende delen, waarin steeds twee, drie of vier bijdragen zijn ondergebracht. Het eerste deel, *Mechanics Between Practical and Theoretical Knowledge and the Mediatory Function of Images*, concentreert zich op wat wij de *artes mechanicae* zouden noemen. Het laat bij uitstek de bemiddelende rol van beelden zien tussen praktische en theoretische kennis. In dit deel komen onder andere zaken aan de orde als artillerie en ballistiek, de ontwerptechnieken in de scheepsbouw, de ontwikkeling van de tekening als een zelfstandig medium om technische onderwerpen te representeren in de overgang van Middeleeuwen naar Renaissance, en de functie van afbeeldingen van machines (namelijk niet primair voor constructiedoeleinden, maar om specifieke kennis weer te geven ten behoeve van de mecenasen waarvan uitvinders afhankelijk waren).

Het artikel van David McGee, 'Ships, Science and the Three Traditions of Early Modern Design', is in deze sectie een mooi voorbeeld van de rol van illustraties als bemiddelaars tussen de praktijk van de scheepsbouw zoals die vanaf de late Middeleeuwen een hoge vlucht nam, en de theoretische problemen waarvoor ontwerpers kwamen te staan: hoe risico's zoveel mogelijk uit te sluiten? Vanaf het begin van de zestiende eeuw kwam er een ontwikkeling op gang waarbij de ontwerpers, in tegenstelling tot de eraan voorafgaande periode, niet meer dezelfde waren als de bouwers. Scheepsbouwkunst werd als het ware opgesplitst in twee eenheden: één waarbij plannen werden ontworpen, en één waarbij die plannen moesten worden toegepast. Vanaf het eind van de zestiende eeuw verschijnen er dan ook illustraties die scheepsarchitecten aan het werk laten zien in hun kantoor, en niet meer op de scheepswerf (afb. 3).

[afbeelding scheepsarchitect.jpg invoegen]

Afb. 3: Een scheepsarchitect en zijn assistent aan het werk in zijn kantoor. Afkomstig uit: Mathew Baker, *Fragments of English Shipwrightery* (1586), een ongepubliceerd handschrift in de Pepysian Library, Magdelene College, Cambridge. Uit: Lefèvre, *The Power of Images*, p. 37, afb. 8.

Deel twee, *Theories of Matter Between Alchemy and Atomism and the Autonomy of Images*, richt zich op de verschillende theorieën over de samenstelling van materie en de zelfstandige rol die afbeeldingen daarbij gespeeld hebben. De artikelen bespreken de iconografische tradities die bepalend waren voor de weergave van alchemistische onderwerpen, en de afbeeldingen die theorieën over de (sub)atomaire structuur van materie verduidelijken. In het laatste geval blijkt er soms een verrassende overkomst te zijn tussen zestiende- en zeventiende-eeuwse voorstellingen, en afbeeldingen uit onze tijd, ook al representeren ze totaal verschillende theorieën.

The Classification of Life and the Interaction Between Images and Texts is deel drie. De artikelen hierin, op het gebied van respectievelijk de botanie, zoölogie en geologie, laten zien hoe de rol van het beeld in deze disciplines na de Middeleeuwen geleidelijk minder werd ten faveure van teksten en formules, en hoe er een groeiende kloof ontstond tussen professionele wetenschappers en wat wij 'amateur'-wetenschappers zouden noemen, die zich weerspiegelde in de beeldtaal die gehanteerd werd.

Het vierde deel is getiteld *Depicting the World at Large and the Hidden Potential of Images*. Deze bijdragen hebben vooral te maken met kosmologische en astronomische vraagstukken. Enkele artikelen gaan specifiek in op de astronomische kennis die in West-Europa in de vroege Middeleeuwen aanwezig was, aan de hand van de overgeleverde miniaturen. De rol van de kerk op de middeleeuwse cultuur in het algemeen, en op de ontwikkeling van de wetenschap in het bijzonder, zorgde ervoor dat beelden speciale betekenissen konden krijgen, zo blijkt.

De vijfde en laatste sectie tenslotte, getiteld *Systems of Knowledge and their Representation by Images*, bespreekt de manier waarop wetenschappelijke kennis in systemen georganiseerd werd en hoe afbeeldingen daarbij hielpen om de verschillende systemen te vertegenwoordigen. Door de eeuwen heen hebben dergelijke epistemologische vraagstukken veel aandacht gehad. Ook voor het denken over de indeling van de artesreeksen hadden ze vanzelfsprekend belangrijke consequenties.⁷

Het boek van Lefèvre cum suis is beslist niet eenvoudig; de verschillende individuele bijdragen vergen veel inlevingsvermogen van de lezer, vooral omdat ze zulke uiteenlopende wetenschappelijke gebieden bestrijken. Maar in ruil daarvoor krijg je als lezer cq. kijker ook wat terug: het besef dat iets dat wij vandaag de dag als vanzelfsprekend ervaren, namelijk het gebruik van afbeeldingen om wetenschappelijke kennis begrijpelijker te maken voor een groter publiek, helemaal niet zo vanzelfsprekend was. Als Metzgers werk een boek voor de studeerkamer is, hoort *The Power of Images* beslist op het bureau thuis, onder handbereik.

Voor wie al dat moois in de drie genoemde boeken tot zich heeft laten doordringen wordt duidelijk dat beelden veel gemakkelijker toegang verschaffen tot een wereld die niet meer de onze is dan de teksten kunnen doen. Als dat al voor ons geldt, wij die allemaal kunnen lezen en schrijven, hoeveel krachtiger zal de informatie of de boodschap die in de afbeeldingen besloten lag dan niet hebben geklonken voor al die middeleeuwers voor wie dat niet het geval was?

Daarbij blijft noodgedwongen de vraag onbeantwoord in hoeverre de afbeeldingen nu een realistische indruk geven van de omgang met wetenschappelijke en ambachtelijke kennis in de Middeleeuwen. Komt de harde middeleeuwse werkelijkheid overeen met datgene wat de afbeeldingen ons laten zien, met andere woorden: wordt de werkelijkheid daarin zo goed mogelijk nagebootst (rekening houdend met de picturale beperkingen van degene die afbeeldde)? Of zien we slechts een deel, namelijk datgene wat de miniaturist, tekenaar of schilder wilde dat we zouden zien? In hoeverre geeft de afbeelding met de *paternosterer* weer hoe hij echt te werk ging, of gaat het om een geïdealiseerd beeld, hoe het zou moeten zijn? Om tot een afgewogen antwoord op zulke vragen te komen zullen de afbeeldingen altijd moeten worden betrokken op andere (meestal schriftelijke) bronnen. De drie boeken doen daartoe een poging, ieder vanuit zijn eigen vraagstelling. De werken van Metzger en Lefèvre problematiseren de rol van beelden in de overdracht van bepaalde specifieke kennis. Frugoni gebruikt afbeeldingen echter om haar verhaal over de uitvindingen letterlijk te illustreren; in dat opzicht staat ze los van de beide andere boeken. Maar alledrie delen ze de fascinatie voor het vele beeldmateriaal in middeleeuwse handschriften.

De vragen die we nu aan middeleeuwse afbeeldingen moeten stellen worden ons opgedrongen doordat we ze van een afstandje moeten beschouwen: we missen de maatschappelijk-culturele referentiepunten van de middeleeuwers zélf, die het hen ogenblikkelijk mogelijk maakten om de inhoud en de

waarde van een afbeelding te bepalen. Nagebootst of geïdealiseerd was een vraag die zij zich waarschijnlijk niet stelden - de beelden spraken immers voor zich.

NOTEN

---

¹ De circulatie en accumulatie van dergelijke kennis staat op dit moment nadrukkelijk in de belangstelling, getuige een artikel van James Secord: J.A. Secord, 'Knowledge in Transit'. In: *Isis. International Review Devoted to the History of Science and its Civilisation* 96 (2005), *ter perse*.

² S.R. Epstein, 'The Generation and Transmission of Technical Knowledge in Pre-modern Europe, c. 1200 – c. 1800'. Internetpublicatie (2004): www.lse.ac.uk/collections/economicHistory/GEHN/GEHNPdf/TransmissionofTechnicalKnowledgeStephanEpstein.pdf.

³ Het is te ingewikkeld om hier te kunnen uiteenzetten, maar wordt uitvoerig beschreven in: E. Rosen, 'The Invention of the Eyeglasses'. In: *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 11 (1956), nr. 1, p. 13-47; en nr. 2, p. 183-218.

⁴ Umberto Eco was hier ongetwijfeld mee op de hoogte. Hij situeert de chronologie van zijn *In de naam van de roos* in 1327: William van Baskerville, de belezen Franciscaan en hoofdpersoon van het verhaal, draagt daarin (zowel in het boek als in de film) een soortgelijke bril zoals die op de afbeelding te zien is. Deze bril was op dat moment nog duidelijk een noviteit.

⁵ Zo valt in de zgn. Wenceslasbijbel (Wenen, ÖNB, 2760, fol. 156r) te zien hoe timmerlieden ruw hout bewerken tot een balk om toegepast te worden in het dak van een kasteel (p. 109, afb. 27).

⁶ Dit zijn handschriften met een brede reeks aan verschillende teksten over praktische zaken die in het dagelijks leven van pas kwamen. Daarbij valt te denken aan allerlei soorten recepten, maar ook aan instructies op medisch, culinair en cosmetisch gebied. Vaak werden ze geschreven door welgestelde kooplieden of in hun opdracht vervaardigd. In het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* van Ria Jansen-Sieben worden ze 'kunstboeken' genoemd (p. 86-90). Eén van de fraaiste voorbeelden in Metzgers boek is het zgn. 'Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung', hs. Nürnberg, Stadtbibliothek, Amb. 317.2^o, M I uit 1434. De talrijke afbeeldingen met de verschillende beroepen zijn (in zwart-wit) ook te bekijken op: http://homepage.univie.ac.at/rudolf.koch/mendel/m_inh.htm. Zie over de voortrekkersrol van de kooplieden ook hierboven.

⁷ Zie hierover o.a. E. Huizenga, *Historische geneeskunde en Middelnederlandse artesliteratuur. Eerste aanzet tot een bibliografie*. Groningen, 1995, p. 5-13. Acta Philosophica Groningana. Research Bulletin of the Centre for Philosophical Research 17.

RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENSIES

O.J. Benedictow, *The Black Death 1346-1353. The Complete History*. Woodbridge, 2004.

J.-C. Berthet, *La raison des jeux. Jeux et sports dans la littérature narrative française du Moyen Âge (des origines au XIIIe siècle)*. Diss. Grenoble, 2003. [Bespreking door auteur in *Perspectives Médiévales* 29 (2004), p. 73-77.]

I. Blanchard, *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages*. Dl. 1: *Asiatic supremacy, 425-1125*; dl. 2: *Afro-European supremacy, 1125-1225*. Stuttgart, 2001.

Erste twee delen van een geplande reeks van vier delen over de geschiedenis van niet-ijzerhoudende metalen. Ze bestrijken een enorm gebied, zowel in termen van geografie (van China tot Afrika en Europa), als van chronologie (vanaf 425 n.Chr. tot, in deel vier, rond 1575). Zoals de titels al aangeven is de achterliggende gedachte dat in de vroege Middeleeuwen Azië op dit gebied superieur was, waarna het zwaartepunt zich verplaatste naar Afrika en, in de late Middeleeuwen, naar Europa.

S. Boffa, *Warfare in Medieval Brabant, 1356-1406*. Woodbridge, 2004. *Warfare in History* 17.

W.L. Braekman, 'Bijdrage tot de studie van het raadsel: gedrukte raadselboekjes'. In: *Volkskunde. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de volkscultuur* 105 (2004), nr. 2, p. 121-145.

W.L. Braekman, 'Onbekend zestiende-eeuws handboek van een anonieme chirurgijn'. In: *Scientiarum Historia* 30 (2004), nr. 1, p. 3-15.

Betreft het tot op heden onopgemerkt gebleven maar belangrijke handschrift Bethesda, Maryland, USA, National Library of Medicine ms. 47 (niet in het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*). Het gaat om een codex van een onbekende zestiende-eeuwse chirurg uit het noordoosten van Nederland. Het handschrift ontstond gedurende een reeks van jaren, en werd voortdurend aangevuld met nieuwe recepten, teksten etc. De opmaak ervan was daarvoor ook aangepast. Het artikel geeft een zeer belangwekkende en gedetailleerde opsomming van de inhoud.

W.L. Braekman, 'Een "konstboecxken" met een spotrecept door een "ongeleerden sottoer" (ca. 1595)'. In: *Volkskunde. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de volkscultuur* 105 (2004), nr. 4, p. 327-345.

Betreft een postincunabel in Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 1702 G 38, die niet vermeld wordt in het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*. Het gaat om een herdruk van de welbekende *Sack der Consten*, met toevoeging van nieuwe recepten. Deze nieuwe recepten worden geëditteerd.

C. Bruun en A. Saastamoinen (ed.), *Technology, Ideology, Water. From Frontinus to the Renaissance and Beyond. Papers from a Conference at the Institutum Romanum Finlandiae, May 19-20, 2000*. Rome, 2003.

H.M. Carey, 'Astrological Medicine and the Medieval English Folded Almanac'. In: *Social History of Medicine* 17 (2004), p. 345-363.

Betreft vervolg op eerder artikel dat genoemd werd in *W-mail* 5 (2004), nr. 1, p. 27.

C. Crisciani en A.P. Bagliani (ed.), *Alchimia e medicina nel Medioevo*. Florence [etc.], 2003. *Micrologus*' Library 9.

Belangrijke maar moeilijk toegankelijke bundel over de wisselwerking van twee belangrijke artesgebieden door enkele van de grootste specialisten. De meeste bijdragen zijn in het Italiaans, maar daarnaast zijn er ook enkele in het Frans en is er één in het Engels. Overzicht van de inhoud:

- B. Cavarra, 'Alchimia e medicina nei testi bizantini', p. 1-18;
- P. Carusi, 'Il filosofo e il marinaio. Alchimia islamica e medicina alle prese con la natura', p. 19-32;
- A.P. Bagliani, 'Ruggero Baccone e l'alchimia di lunga vita. Riflessioni sui testi', p. 33-54;
- M.R. McVaugh, 'Alchemy in the *Chirurgia* of Teodorico Borgognoni', p. 55-76;
- M. Pereira, 'L'alchimista come medico perfetto nel *Testamentum pseudolulliano*', p. 77-108;
- P. Barthélemy, 'Les liens entre alchimie et médecine. L'exemple de Guillaume Sedacer', p. 109-134;
- C. Crisciani, 'Artefici sensati: experientia e sensi in alchimia e chirurgia (secc. XIII-XIV)', p. 135-160;

- G. Zanier, ‘Procedimenti farmacologici e pratiche chemioterapeutiche nel *De consideratione quintae essentiae*’, p. 161-176;
  - A. Calvet, ‘À la recherche de la médecine universelle. Questions sur l’*élixir* et la *thériaque* au 14e siècle’, p. 177-216;
  - C. Crisciani, ‘Il farmaco d’oro. Alcuni testi tra i secoli XIV e XV’, p. 217-246;
  - D. Jacquart, ‘*Calcus et pierres*’, p. 247-264;
  - D. Kahn, ‘Recherches sur le *Livre* attribué au prétendu Bernard le Trévisan (fin du XVe siècle)’, p. 265-336;
  - A. Scotti, ‘Ipotesi per la creazione di un repertorio digitale relativo alle ricette mediche e alchemiche’, p. 337-370;
  - F. Abbri, ‘Conclusioni’, p. 371-378.
- Samenvattingen van de artikelen (in het Frans) zijn te vinden op:
www.sismelfirenze.it/micrologus/Pubblicazioni/library/

M. Crosland, ‘Early Laboratories c. 1600 – c. 1800 and the Location of Experimental Science’. In: *Annals of Science. The History of Science and Technology* 62 (2005), nr. 2, p. 233-253.

F. Egmond e.a. (red.), *Het walvisboek. Walvissen en andere zeewezens beschreven door Adriaen Coenen in 1585*. Zutphen, 2004.

Uit de beschrijving op de website van de uitgever: ‘Aan het einde van de 16de eeuw speurde de Scheveningse jutter Adriaen Coenen de Nederlandse stranden af op zoek naar aangespoelde zeewezens. Zijn mooiste en zeldzaamste vondsten legde hij vast in enkele manuscripten boordevol aantekeningen en wonderlijke, kleurrijke illustraties – van een doodgewone haring tot een exotische maanvis. Zijn werk bevat de eerste Europese tekeningen van walvissen, in een naïeve, maar buitengewoon levendige stijl. Daarmee vormen zijn manuscripten een document van onschatbare waarde over de natuur in Coenens tijd. Het Walvisboek bevat een zeer ruime selectie van teksten en sprekende, in de oorspronkelijke waterverfkleuren overgenomen afbeeldingen uit het werk van Adriaen Coenen. De begeleidende teksten geven in modern Nederlands Coenens eigen woorden weer, waarbij zijn manier van schrijven – geestig, levendig, vol anekdotes, persoonlijk en bepaald niet literair – zo veel mogelijk is gerespecteerd. Bovendien vullen actuele marien-biologische gegevens de 16de-eeuwse observaties aan en wordt de informatie geplaatst binnen de bredere context van de Noord-Europese geschiedenis van deze periode.’

R. French, *Medicine before Science. The Business of Medicine from the Middle Ages to the Enlightenment*. Cambridge, 2003.

F. Fürbeth, *Heilquellen in der deutschen Wissensliteratur des Spätmittelalters. Zur Genese und Funktion eines Paradigmas der Wissensvermittlung am Beispiel des ‘Tractatus de balneis naturalibus’ von Felix Hemmerli und seiner Rezeption. Mit einer Edition des Textes und seiner frühneuhochdeutschen Übersetzung*. Wiesbaden, 2004. Wissenliteratur im Mittelalter 42.

Belangrijke studie over een belangrijk onderdeel van de laatmiddeleeuwse geneeskunde. Vgl. ook Fabiola van Dam in *W-mail* 4 (2003), nr. 2, p. 10-15.

W.E. Gerabek, B.D. Haage, G. Keil en W. Wegner (ed.), *Enzyklopädie Medizingeschichte*. Berlin [etc.], 2004.

Onmisbaar voor iedereen die zich met de geschiedenis van de geneeskunde bezighoudt; 1544 pagina’s in één band (!). Uit de folder van de uitgever: ‘Die Enzyklopädie Medizingeschichte bietet handlich in einem Band eine Übersicht über das Gesamtgebiet der Medizingeschichte von den frühen Hochkulturen bis in die heutige Zeit. Die Beiträge sind von Spezialisten ihres Fachgebietes verfasst. Ziel des Werkes ist eine wissenschaftliche Darstellung der Medizingeschichte in Sach- und Personenartikeln anhand grundlegender Sekundärliteratur. Die Enzyklopädie ist so angelegt, dass in Übersichtsartikeln wichtige Teilgebiete - z. B. Chirurgie in der Antike, im Mittelalter, in der Neuzeit, aber auch Mesopotamische, Ägyptische Medizin, Zahnmedizin, Apothekenwesen, Heilkunde der Romantik und nationalsozialistische Medizin - erschlossen werden. Hinzu kommt die große Zahl der Einzelartikel, die Fachautoren, anonym überlieferte Werke, Heilmittel, Krankheiten u.a. vertieft behandeln. Illustrationen unterstützen die Wissensvermittlung.’

A. van Gijsen, *Joos Balbian en de steen der wijzen. De alchemistische nalatenschap van een zestien-de-eeuwse arts*. Leuven, 2004. Antwerpse Studies over Nederlandse Literatuurgeschiedenis 9.

Uit de begeleidende brochure van de uitgever: 'Joos Balbian (Aalst, 1543 – Gouda, 1616), bankier en arts van beroep, hield zich uit liefhebberij intensief bezig met de alchemie. Dit boek bevat een inleiding over zijn leven en de alchemie van zijn tijd, gevolgd door een bloemlezing uit zijn alchemistische geschriften.'

J. Hanselaer (eindred.), C. Coppens, J. Deschamps, Jos M.M. Hermans, J. Storm van Leeuwen (red.), *E Codicibus Impressisque. Opstellen over het boek in de Lage Landen voor Elly Cockx-Indestege*. 3 Dln. Leuven, 2004. *Miscellanea Neerlandica* 18-20.

Feestbundel in drie overvloedig geïllustreerde delen met tachtig (!) artikelen op het gebied van de boekwetenschap. Het eerste deel bevat artikelen over handschriften, incunabelen en kalligrafie. Het tweede deel handelt over drukken van de zestiende tot de twintigste eeuw. In het derde deel verschijnen studies over band en papier, verzamelaars en verzamelingen. Alle delen zijn voorzien van een index. Enkele specifiek voor de artes interessante artikelen uit het tweede deel:

- P. Bockstaele, 'Meester Thomas Montis en de zondvloed voorspeld voor het jaar 1524', p. 3-18;
- W. L. Braekman, 'Het oudste vechtbok uit de Nederlanden: "La Noble Science des ioueurs despee" (1538)', p. 49-66;
- R. Jansen-Sieben, 'Viskalenders', p. 291-300.

L. van den Hengel, 'Magie, macht en castratie. De verbeelding van heksen in de vroege 16^e eeuw'. In: *Historica* 27 (2004), p. 15-17.

Met speciale aandacht voor de dominante opvattingen over vrouwelijke seksualiteit in afbeeldingen.

J.P. Hogendijk en A.I. Sabra (ed.), *The Enterprise of Science in Islam. New Perspectives*. Cambridge, Mass., 2003.

H. Houtzager, 'Nicolaas Florenas en zijn invloed op Versalius'. In: *Tijdschrift voor Geneeskunde* 61 (2005), nr. 1, p. 68-72.

E. Huizenga, 'Wetenschap in dienst van de fictie. Het gebed over de zeven planeten in de *Malagis*'. In: B. Besamusca en J. Tigelaar (red.), *Karolus rex. Studies over de middeleeuwse verhaaltraditie rond Karel de Grote*. Hilversum, 2005, p. 167-180. *Middeleeuwse Studies en Bronnen* 83.

L. Jefferson (ed.), *Wardens' Accounts and Court Minute Books of the Goldsmiths' Mistery of London, 1334-1446*. Woodbridge, 2003.

Over het reilen en zeilen van een belangrijk Londens gilde uit de veertiende eeuw. Uit de recensie van J.T. Rosenthal in *The Medieval Review* (04.12.27): 'This vast register, spanning a long century from early Edward III into the middle days of Henry VI, is a treasure trove of information about the internal working of a major urban guild. Its riches lie mostly in tracking the internal demography and finances of the company, in allowing us to trace the company's concern to maintain its privileged place in the pecking order of crafts and artisans and fraternities, and in our opportunity to peek through some of the windows it opens on chicanery and the realities of doing business in the late medieval world.'

M.A. Kupfer, *The Art of Healing. Painting for the Sick and the Sinner in a Medieval Town*. University Park, Pennsylvania, 2003.

K. van 't Land, 'Chirurgie in context'. In: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 18 (2004), nr. 4, p. 275-277. [Recensie van: E. Huizenga, *Tussen autoriteit en empirie. De Middelnederlandse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context*. Hilversum, 2003. *Artesliteratuur in de Nederlanden* 2.]

S. Landsberg, *The Medieval Garden*. Toronto, 2003.

W. Lefèvre, J. Renn en U. Schoepflin (ed.), *The Power of Images in Early Modern Science*. Basel [etc.], 2003. [Zie ook de recensie elders in deze *W-mail*.]

Hierin o.a. de volgende, uitvoerig geïllustreerde artikelen:

- J. Büttner, P. Damerow, J. Renn en M. Schemmel, 'The Challenging Images of Artillery. Practical Knowledge at the Roots of the Scientific Revolution', p. 3-27;
- D. McGee, 'Ships, Science and the Three Traditions of Early Modern Design', p. 28-46;

- P. Galluzzi, ‘Art and Artifice in the Depiction of Renaissance Machines’, p. 47-68;
- W. Lefèvre, ‘The Limits of Pictures: Cognitive Functions of Images in Practical Mechanics – 1400 to 1600’, p. 69-88;
- A.-F. Canella, ‘Alchemical Iconography at the Dawn of the Modern Age. The *Splendor solis* of Salomon Trismosin’, p. 107-116;
- C. Lüthy, ‘The Invention of Atomist Iconography’, p. 117-138;
- B.W. Ogilvie, ‘Image and Text in Natural History, 1500-1700’, p. 141-166;
- A. Ellenius, ‘Notes on the Function of Early Zoological Imagery’, p. 167-180;
- B. Eastwood en G. Grabhoff, ‘Planetary Diagrams – Descriptions, Models, Theories. From Carolingian Deployments to Copernican Debates’, p. 197-226;
- A. Angelini, ‘Encyclopaedias and Architecture in the Sixteenth Century’, p. 265-288.

O.S.H. Lie, ‘Over vrouwen en hun geheimen’. In: *Mediator plus ultra* 2 (2004), nr. 2, p. 22-27. Serie Achterom... Retro.

O.S.H. Lie, “‘Alsoe leerde Madelghijs sine const”. Magie in de Middeleeuwen: fictie of werkelijkheid? De Kareltraditie’. In: B. Besamusca en J. Tigelaar (red.), *Karolus rex. Studies over de middeleeuwse verhaaltraditie rond Karel de Grote*. Hilversum, 2005, p. 181-192. Middeleeuwse Studies en Bronnen 83.

S.J. Linden, *The Alchemy Reader. From Hermes Trismegistus to Isaac Newton*. Cambridge, 2003.

C. Märkl, ‘Von Mäusen und Elefanten. Tiere am Papsthof im 15. Jahrhundert’. In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 60 (2004), p. 183-199.

H. Pleij, J. Reynaert e.a., *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent, 2004.

Ook van belang voor een groot aantal aspecten van de studie naar de artesliteratuur. Uit de beschrijving op de achterkant: ‘De vraag naar de effecten van de uitvinding van de typografie tegen het midden van de vijftiende eeuw is niet alleen eeuwenoud, maar blijkt ook te verleiden tot de meest wilde opvattingen over een (snelle) verandering van de wereld in elk denkbaar opzicht. De hier verzamelde opstellen tonen zich geïnspireerd door deze vraag in het algemeen, om die vervolgens toe te spitsen op de Lage Landen en vooral op het boekenbedrijf als zodanig. Hoe snel en in welke gedaante behield het handgeschreven boek nog een eigen plaats in het openbare leven? In een drietal symposia te Gent en te Amsterdam hebben verschillende boekhistorici, codicologen, analytisch bibliografen, literatuur-, kunst- en cultuurhistorici intensief gedebatteerd over dergelijke vraagstukken. Uiteindelijk heeft een aantal van hen de eigen bevindingen op papier gezet, tegelijkertijd vaak een persoonlijke plaatsbepaling, de verstrekking van nieuw materiaal en vooral de suggestie van nieuwe gezichtspunten en overwegingen.’

Inhoud:

- H. Pleij en J. Reynaert, ‘Boekproductie in de overgang van het geschreven naar het gedrukte boek’, p. 1-17;
- Jos A.M.M. Biemans, ‘Handschrift en druk in de Nederlanden rond 1500’, p. 19-46;
- Th. de Hemptinne, ‘Scribers en hun colofons. Op zoek naar de motivatie en werkomstandigheden van vrouwelijke kopiïstes in de laatmiddeleeuwse Nederlanden’, p. 47-66;
- J.W. Klein, ‘Ghescreven ofte gheprent. Aspecten van de (Goudse) middeleeuwse boekproductie’, p. 67-84;
- J. Reynaert, ‘Boekbinders, scribers en boekproductie te Gent ca. 1430-1530. Het traditionele ambacht tegenover de drukpers: breuk of continuïteit?’, p. 85-102;
- H. Kienhorst, ‘Van hetzelfde laken een pak? Eenkolomsboekjes met Middelnederlandse rijmteksten in handschrift en druk’, p. 103-118;
- W. Waterschoot, ‘Arend de Keyser. Een voorzichtig experimentator’, p. 119-135;
- S.S. Sutch, ‘De Gouda-editie van Le Chevalier délibéré. Een boek uitgegeven in eigen beheer’, p. 137-155;
- H. Brinkman, ‘De const ter perse. Publiceren bij de rederijkers voor de Reformatie’, p. 157-175;
- R. Resoort, ‘De presentatie van drukwerk in de volkstaal in de Nederlanden tot 1501: waar zijn de auteurs, vertalers en opdrachtgevers? Een verkenning’, p. 177-206;
- H. Pleij, ‘Over betekenis en belang van de leesinstructie in de gedrukte proza-Reynaert van 1479’, p. 207-232.

Plinius, *De wereld. Naturalis Historia*. Vert. door J. van Gelder, M. Nieuwenhuis en T. Peters. Amsterdam, 2004.

Plinius' boek is één van de belangrijkste doorgeefluiken van de antieke kennis naar de Middeleeuwen, met een enorme invloed op de artesliteratuur. Uit de beschrijving op de website van de uitgever: "Twee keer per etmaal komt de Oceaan daar met geweldige watermassa's over een onmetelijke afstand opzetten en bedekt eeuwig door de natuur omstreden gebied waarvan het onduidelijk is of het bij het vasteland hoort of deel uitmaakt van de zee. Daar bewoont dat arme volk hoge terpen." Zo beschreef Plinius (23-79 n.Chr.) in zijn levenswerk, *De wereld (Naturalis historia)*, de bewoners van de kust van de Waddenzee. In dit overzicht van antieke kennis, gebaseerd op honderden Griekse en Romeinse bronnen, behandelt Plinius achtereenvolgens de hemel, de aarde, mensen, dieren, planten, geneesmiddelen, steen, metalen en kunstwerken. Hij schrijft over insecten, vogels, exotische beesten, rare mensen, overstromende rivieren, ingepolderd land. Over 185 soorten wijn en de opslag ervan. Hoe je touw maakt, hoe papyrus, of glas, hoe je edelstenen vervalst. Honderden plantaardige en minerale geneesmiddelen somt hij op, tegen allerhande kwalen, vaak onzinnig, dikwijls effectief, maar altijd boeiend. En tussen alle wetenswaardigheden door is Plinius' allesomvattende boek rijkelijk geardeerd met anekdotes en sappige verhalen. *De wereld* bevat een ruime en representatieve selectie uit alle zevenendertig boeken, waarmee, voor het eerst in het Nederlands, recht wordt gedaan aan een van de interessantste schrijvers uit de Oudheid, een schrijver die ons graag ook nog had verteld hoe een vulkaanuitbarsting er van dichtbij uitziet, maar dat experiment helaas niet overleefde.'

V. Postel, 'Conditoris imago: Vom Bilde menschlicher Arbeit im frühen Mittelalter'. In: *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte* 55 (2004), p. 1-18.

J. Reijnders, 'Eetregimes in de Middeleeuwen' [Recensie van: P.J.E.M. van Dam en J.M. van Winter (gastred.), *Eetregimes in de Middeleeuwen*. Themanummer *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003), 4]. In: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 18 (2004), 109-112.

R. Resoort, '[Online-recensie van: O.S.H. Lie en J. Reynaert (red.), *Artes in context. Opstellen over het handschriftelijke milieu van Middel nederlandse artesteksten*. Hilversum, 2004. Artesliteratuur in de Nederlanden 3]'. In: *Neder-1* 0501.a (= 2005), nr. 20. Website: www.neder-1.nl.

J. Reynaert, 'Wereldbeeld en astrologie in Middel nederlandse didactische literatuur (tot ca. 1400)'. In: *Nederlandse Letterkunde* 9 (2004), p. 210-236.

B. Ross (ed. en vert.), *Accounts of the Stewards of the Talbot Household at Blakemere 1392-1425*. Keele, 2003. Shropshire Record Series 7.

Uit de recensie van S.M. Butler in *The Medieval Review* 05.03.08: 'Even for those medievalists who immerse themselves in the records of the Middle Ages, it can often be difficult to get a sense of what it must have been like actually to live in the medieval world, with all the inconveniences and shortcomings of daily life: little access to fresh fruit or vegetables, undrinkable water, a wardrobe of very few clothes, meagre pharmaceutical knowledge, and no centralized heating. Examining a wide variety of records, from weekly expenses of the steward to yearly accounts, and even accounts of ale, Ross paints a picture of the life of a wealthy family in the medieval period. In doing so, she has created a source that will be of invaluable use to social historians whose specialties range from diet to medicine to wages to popular religion. She calls attention to trade relations (both local and long-distance), luxury goods, transportation difficulties, ale production, debates over the number of meals consumed by the household on a daily basis, and the number of employees working in a medieval household.'

M. Sachs, *Geschichte der operativen Chirurgie in 5 Bänden*. Heidelberg, 2000-2004.

- Dl. 1: *Historische Entwicklung chirurgischer Operationen*. Heidelberg, 2000.

- Dl. 2: *Historische Entwicklung des chirurgischen Instrumentariums*. Heidelberg, 2001.

- Dl. 3: *Historisches Chirurgenlexikon. Ein biographisch-bibliographisches Handbuch bedeutender Chirurgen und Wundärzte*. Heidelberg, 2002.

- Dl. 4: *Vom Handwerk zur Wissenschaft. Die Entwicklung der Chirurgie im deutschen Sprachraum vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Heidelberg, 2003.

- Dl. 5: *Ergänzungs- und Registerband*. Heidelberg, 2004.

- J.C. Szirmai en R. Lops (vert.), *'Het beestenboek' (Pierre de Beauvais) en 'Het Beestenboek van de Liefde' (Richard de Fournival)*. Hilversum, 2005. Memorandum 5.
- E. Ulivi, *Benedetto da Firenze (1429-1479). Un maestro d'abaco del XV secolo (con documenti inediti e con un'Appendice su abacisti e scuole d'abaco a Firenze nei secoli XIII-XVI)*. Pisa [etc.], 2002. Bollettino di storia della scienze matematiche 22, no. 1.
- L. Vanková, *Medizinische Fachprosa aus Mähren. Sprache – Struktur – Edition*. Wiesbaden, 2004. Wissensliteratur im Mittelalter 41.
Betreft uitvoerige studie naar laatmiddeleeuwse medische teksten uit Moravië, in het oosten van Tsjechië, die in het Duits zijn geschreven. Met kritische edities (afzonderlijk gepagineerd) van o.a. een medisch compendium, verschillende chirurgieën, een kruidenboek en een traktaat over oliën, zalven, poeders en plaesters. Veel overeenkomsten met vergelijkbare Middelnederlandse teksten.
- J. Verdon, *Travel in the Middle Ages*. Vert. G. Holoch. Notre Dame, 2003.
- M. de Wit, 'Alfabetische droomboeken: antiek en actueel'. In: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 18 (2004), nr. 4, p. 249-257.
Ook van belang voor de studie naar de artes, aangezien een aanzienlijk aantal van dergelijke droomboeken (*Somnialia*) in bezit blijken te zijn geweest van én gebruikt door bijvoorbeeld medici en goeode huishoudens.
- R. Zanderink, 'Herfsttij der geneeskunde. De geschiedenis van colchicine'. In: *Geschiedenis der geneeskunde* 10 (2004), p. 4-13.

Erwin Huizenga